

راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار شهری

حسین نظم فر*^۱، کریم پیروزی^۲

چکیده:

به دنبال رشد فزاینده جمعیت شهرنشین، روند دستیابی به سطح رفاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بالاتر دلمشغولی بیشتر سیاستمداران و مسئولان کشورها بوده است. همچنین در این راستا تفاوت‌های منطقه‌ای، گسترش نابرابری میان اقتصادهای شهری و روستایی، سلسله مراتب شهری، جدایی‌های میان شهرها، مضامین اساسی جغرافیای نابرابری در مقیاس کشورها، نواحی و کانونهای جمعیتی است. روش این مقاله توصیفی-تحلیلی است. ابتدا چارچوب نظری نظام برنامه ریزی شهری و توسعه پایدار شهری، مفاهیم و دیدگاه‌های مطرح شده در ادبیات مربوط به آن را بطور کلی مورد بحث قرار داده در ادامه به دیدگاه، استراتژی و نقش برنامه ریزان در توسعه پایدار شهری پرداخته و به فرآیند شهری شدن و ساختار شهرنشینی در کشورهای جهان سوم اشاره شده است و در نهایت حاشیه نشینی بعنوان چالشی فراروی توسعه پایدار شهری مورد بررسی قرار گرفته است.

کلمات کلیدی: توسعه، توسعه پایدار، توسعه پایدار شهری، حاشیه نشینی

۱- دانشجوی دکتری برنامه ریزی شهری دانشگاه پیام نور

۲- دانشجوی دکتری شهرسازی

مقدمه:

روند رو به رشد جمعیت شهری شاخص مهمی در بررسی ساختار اجتماعی و اقتصادی انسان در قرن بیست و یکم است. از دیدگاه جهانی در سال ۱۹۵۰ تنها ۲۹ درصد جمعیت جهان در شهرها زندگی میکردند این رقم در سال ۱۹۹۰ به ۴۵ درصد رسید و امروزه از مرز ۵۰ درصد فراتر رفته است و پیش بینی میشود که در سال ۲۰۲۰ میلادی ۶۲ درصد جمعیت جهان را بویژه در کشورهای در حال توسعه شهرنشینان تشکیل دهند.

به دنبال رشد فزاینده جمعیت شهرنشین، روند دستیابی به سطح رفاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بالاتر دلمشغولی بیشتر سیاستمداران و مسئولان کشورهای جهان سوم بوده است. آنان دریافته اند که جوامع شهری در سنجش با جوامع روستایی بر ناهماهنگی و تقسیم کار و ناهمسازی تاکید دارند. همچنین در این راستا تفاوتهای منطقه ای، گسترش نابرابری میان اقتصادهای شهری و روستایی، سلسله مراتب شهری، جداییهای میان شهرها، مضامین اساسی جغرافیای نابرابری در مقیاس کشورها، نواحی و کانونهای جمعیتی است. کارشناسان، دست اندرکاران ساختارها و سازمانهای شهری در کشورهای در حال توسعه یافته هرگز منکر آن نبوده اند که رشد فزاینده جمعیت و گسترش پرشتاب شهرنشینانی باعث افزایش نسبی اسکان ناسالم، تراکم بیش از حد نغرات در واحد مسکونی، بالاتر رفتن تنشها و برخوردهای اجتماعی و انواع آلودگیهای زیست محیطی شده است. از طرفی شبکه شهری و ساختار شهرنشینانی کشورهای جهان سوم بطور کلی پویایی، کارایی و توانمندی لازم را برای تامین نیازها و خواسته های شهروندان و برقراری رفاه، آسایش، امنیت و زیباسازی چشم اندازهای شهری را ندارد.

از سوی دیگر تاکید گسترده دیدگاه مدلیک توسعه پایدار شهری بر حفظ محیط زیست، حفظ منابع طبیعی، کاهش آلودگیها، تمرکززدایی، کاربرد انرژیهای جایگزین، بازیافت زباله، دسترسی بیشتر، افزایش اشتغال پایدار و.. که به مطرح شدن الگوهای جدید شهرسازی چون شهر سالم، شهر اکولوژیک، شهر فشرده، شهر پایدار .. انجامیده است ضرورت ژرف نگری صاحب نظران، کارشناسان و مسئولان شهری کشور را به ارزیابی، تحلیل و منظور نمودن این الگو در ساختار شهرنشینانی را نشان میدهد. از این رو به دنبال پدید آمدن مسائل و مشکلات فراوان در کلانشهرها جهان بویژه در کشورهای جهان سوم، راه حل در ایجاد شهرهای تازه یا شهرهای جدید دیده شد زیرا برای نمونه شهرهای جهان سوم به دو بخش کاملاً جدا با دو گانگی اقتصادی تقسیم میشوند: شهر معمولی با اقتصاد شهری و شهر تهیدستان و بیکاران با اقتصاد شهر که نتیجه این دو گانگی شهری گسترش انواع آلودگیها و شکل گیری حاشیه نشینی است.

مفاهیم توسعه، توسعه پایدار، شهر پایدار و توسعه پایدار شهری:

- توسعه:

شایان ذکر است که تاکنون هفتصد تعریف از توسعه بعمل آمده است. توسعه یک مفهوم کیفی را مشخص می کند و میتوان آنرا نعدل با افزایش کیفیت زندگی دانست که مسائلی مانند بهداشت، آموزش، رفاه، آزادی حق بیان، حقوق و.. را در بردارد. (حسین زاده دلیر، ۱۳۸۰) در واقع توسعه در مفهوم گسترده یعنی بهبود کیفیت زندگی از همه ابعاد آن، یعنی چیزی بیش از افزایش درآمد، یعنی آموزش بهتر استانداردهای بهداشتی و خوراکی، کاهش فقر، محیط زیست بهتر و برابری اقتصادی و اجتماعی بیشتر و برخورداری از امکانات و فرصتها، آزادی بیشتر فردی و زندگی غنی تر از دید فرهنگی.

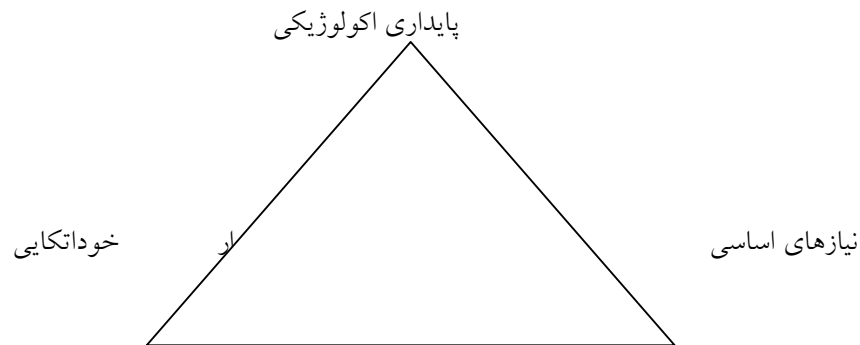
- توسعه پایدار:

از توسعه پایدار تعاریف متعددی شده است اما جامع ترین و کامل ترین تعریفی که از توسعه پایدار شده است مربوط به کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه معروف به کمیسیون بونتلند میباشد: توسعه پایدار توسعه ای است که نیازهای زمان حال را بدون به مخاطره انداختن قابلیت ها و پتانسیل ها برای نسل های آینده برآورده سازد. توسعه پایدار را میتوان بازگشت به طبیعت پس از یک قرن حاکمیت صنعتی شدن، تجارت و شهرگرایی بعنوان شاخص های پیشرفت ملی توصیف کرد. (اصلائی، ۱۳۸۰، ۴۶)

بانک جهانی توسعه پایدار را چنین تعریف می کند: توسعه ای که دوام یابد. منظور از توسعه پایدار، حفاظت صرف از محیط زیست نیست بلکه مفهوم جدیدی از رشد اقتصادی است که عدالت و امکانات زندگی را برای تمامی مردم جهان و نه تعداد اندکی از افراد برگزیده است. (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۲: ۵۹).

عبارت توسعه پایدار، خود نوعی پارادوکس است چراکه دو اصل ناسازگار، یعنی «پایداری زیست محیطی» و «توسعه اقتصادی» را به یکدیگر پیوند می دهد. در واقع کنش میان این دو اصل به دو نوع تفسیر و برداشت از توسعه پایدار منتهی می شود. بوم محوری، که به اکولوژی جهانی اولویت می دهد و انسان محوری، که توجه به رفاه و بهزیستی انسان را مقدم می شمارد. (بدری و افتخاری، ۱۳۸۳، ۱۳)

سه ضلع مثلث توسعه پایدار بصورت زیر نشان داده می شود. (مایکل رادکلیفت، ۱۳۷۳، ۴۳)

اهداف توسعه پایدار:

هدف اصلی توسعه پایدار، تامین نیازهای اساسی، بهبود و ارتقای سطح زندگی برای همه، حفظ و اداره بهتر اکوسیستم ها و آینده ای امن تر و سعادتمند. این هدف خود متضمن تناقض است که بسیاری آن را از خصوصیات اصلی واژه توسعه پایدار می دانند. تامین رشد لازم برای بهبود و سطح زندگی عموم و آینده ای مرفه تر و در عین حال حفظ اکو سیستم ها.

سیاست های اصولی توسعه پایدار را میتوان به چهار گروه زیر تقسیم کرد:

۱- به حداقل رساندن مصرف منابع طبیعی تجدید ناپذیر.

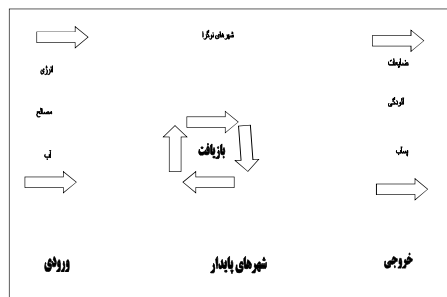
۲- پایدار ساختن مصرف منابع طبیعی تجدید پذیر.

۳- نگهداشتن حد تولید ضایعات و آلودگی ها در میزان ظرفیت جذب محلی و جهانی

۴- تامین نیازهای پایه انسانی و اجتماعی. (بحرینی، ۱۳۸۰، ۴۴)

- شهر پایدار:

شهر پایدار به شهری اطلاق می گردد که به دلیل استفاده اقتصادی از منابع، اجتناب از تولید بیش از حد ضایعات و بازیافت آن ضایعات و بازیافت تا حد امکان و پذیرش سیاست های مفید در درازمدت قادر به ادامه حیات خود باشد. (ترنر، ۱۳۷۶، ۱۸۰). شهر پایدار شهری است که از نظر رشد و توسعه اقتصادی، درآمدزایی و اشتغال بتواند نیازهای شهروندان را برآورده سازد و از لحاظ زیست محیطی به وضهت بهداشتی و سلامت شهرنشینان توجه نموده و مسائل و مشکلاتی از نظر آلودگی هوا، آب و فضاها، سبز و تفریحی و گذران اوقات فراغت و.. نداشته باشد. از سوی دیگر شهر پایدار شهری است که به جنبه های کالبدی و فیزیکی شهر یعنی توسعه بهینه آینده شهر به ویژه در بخش مسکن توجه داشته و از نظر کاربریهای شهری هماهنگ و منسجم عمل نموده و مشارکت شهروندان را در حل تمامی مشکلات شهری دارا باشد و توسعه ای پایدار از پایین به بالا جهت امر برنامه ریزی و مدیریت شهری در سطح محلات و مناطق شهری داشته باشد و فرهنگ شهرنشینی و شهرگرایی (تولید، توزیع و مصرف) در سطح شهر به وضوح دیده شود و در نهایت شهر پایدار شهری است برای همه شهروندان. از مشخصات شهر پایدار در مقابل شهر های نوگرا وجود حجم زیاد ورودی در مقابل حجم زیاد خروجی است. برنامه ریزان شهر پایدار باید هدف خود را بر مبنای ایجاد شهرهایی با ورودی کمتر انرژی و مصالح و خروجی کمتر ضایعات و آلودگی متمرکز کنند. (نقی زاده، ۱۳۸۰، ۸). (شکل ۳)

شکل ۳: شهرهای پایدار با ورودی و خروجی کمتر و بازیافت بیشتر (ماخذ، ترنر، ۱۳۷۶، ص ۱۸۱)

- پایداری شهری:

دستیابی به آرمانهای توسعه شهری ما را به شرایطی سوق میدهد که در آن منابع دست ساخت بشری آن چنان تهی و خالی نخواهد شد که آینده بلند مدت وی به مخاطره بیافتد. زمانی یک شهر به پایداری خواهد رسید که از یک طرف مدیران و مسئولین برنامه ریزی شهری با سیاستگذاری، خلاقیت و آگاهی بتواند مسائل و مشکلات شهری را با توجه به تواناییها و پتانسیلهایی که شهرها دارند درصدد تقویت و حمایت آن باشند و بدانند که برای هر شهری راه حلی وجود دارد که خاص همان مکان و مستلزم برقراری ارتباطات درونی است. این راه حل ها را شناسایی و بکارگیرند مثلاً در شهری مانند کربلای برزیل برنامه ای بنام خرید زباله برای زاغه نشینان به اجرا گذاشته اند که بر اساس این طرح ساکنین منطقه می توانند به ازای تحویل کیسه هایی از زباله خانگی خویش بلیط اتوبوس و مواد غذایی دریافت نمایند. این برنامه هم به ارتقای سطح کیفی زندگی زاغه

نشینان منجر شده و هم از میزان آلودگی در سطح شهر و زاغه ها کاسته است از طرف دیگر مشارکت شهروندان و مدیریت مردمی از مهمترین مسائلی است که بایستی به آن توجه نمود. بنابراین تا مردم نخواهند و نپذیرند که شهرشان متعلق به خودشان است (شهر برای همه شهروندان) به پایداری شهری نخواهند رسید. (بحرینی، ۱۳۸۰، ۴۴)

توسعه پایدار شهری:

نظریه توسعه پایدار شهری حاصل بحثهای طرفداران محیط زیست درباره مسائل زیست محیطی بخصوص محیط زیست شهری است که بدنبال نظریه توسعه پایدار برای حمایت از منابع طبیعی ارائه شد. در این نظریه موضوع نگهداری منابع برای حال و آینده از طریق استفاده بهینه از زمین و وارد کردن کمترین ضایعات به منابع تجدید ناپذیر مطرح است. توسعه پایدار شهری یعنی تغییر تراکم و کاربری اراضی شهری جهت رفع نیازهای اساسی مردم در زمینه مسکن، حمل و نقل، فراغت و.. به گونه ای که شهر از نظر زیست محیطی قابل سکونت و زندگی و از نظر اقتصادی قابل دوام و از نظر اجتماعی دارای برابری باشد به نحوی که تغییرات تکنولوژیکی و صنعتی شهرها ملازم و همراه با ایجاد اشتغال، تامین مسکن و حفظ شرایط زیست محیطی مناسب باشد. به نظر پیتر هال توسعه پایدار شهری، شکلی از توسعه امروزی است که توان توسعه مداوم شهرها و جوامع شهری نسل های آینده را تضمین کند. توسعه پایدار شهری یعنی شرایطی که شهرنشینان امروز و شهروندان فردا بتوانند در آن در کمال آرامش و امنیت زندگی کنند و ضمن تندرستی از عمر دراز و در عین حال سازنده بهره مند گردند. نکته مهمی که باید بدان توجه کرد آنستکه توسعه پایدار شهری به آسانی و بی سرمایه گذاری کلان، آموزش های فرهنگی، شناخت درست مسئولان دیگر نهادهای مرتبط با شهر از مسائل، برنامه ریزی دقیق و مدیریتی مشخص، مشارکتهای مردمی و.. بدست نخواهد آمد. در واقع خطری که توسعه پایدار شهری را تهدید می کند اینستکه بیندازیم تنها با افزودن واژه پایدار به طرحها، روشها و پروژه ها.. شهر به پایداری خواهد رسید.

هدف توسعه پایدار شهری باید ایجاد یک شهر سالم و مردم وار با منابع غنی باشد یعنی اینکه نه تنها از لحاظ فرم شهری و میزان دسترسی قابل قبول انرژی بلکه از لحاظ نقش و کارکرد شهر را بعنوان مکانی برای زندگی مدنظر داشته باشد. (زیاری، ۱۳۷۸، ۱۶)

اهداف توسعه پایدار شهری:

۱- برآورده کردن نیازهای فعلی

۲- نیازهای اجتماعی، فرهنگی، بهداشتی

۳- نیازهای اساسی

۴- به مخاطره نیانداختن توانایی نسل آینده در برآورده کردن نیازهایشان. (McLaren, 1994, 47)

فرآیند شهری شدن در کشورهای در حال توسعه:

فرآیند شهری شدن در کشورهای در حال توسعه، روندی کاملاً محسوس بوده و شکلی بسیار اسفبارتر و شتاب - زده تر از فرآیند مشابه آن در تاریخ کشورهای صنعتی غرب داشته است. در جهان سوم، انفجار جمعیت شهری را می توان در آن واحد ناشی از نرخ بالای رشد جمعیت و میزان مهاجرت بالای مهاجرت های روستایی به

درون شهرها دانست. در قرن بیست و یکم حداقل ۲۱ شهر با جمعیتی بالای ۱۰ میلیون نفر وجود خواهند داشت که ۱۷ شهر از آنها در کشورهای جهان سوم قرار دارند. در این میان نمیتوان انتظار واژگون شدن و یا کاهش سرعت شهر شدن در این کشورها در سال های آتی داشت. سه دلیل این امر را توجیه می کند: (۱) رشد پیش بینی شده جمعیت مسکونی شهرها که افرادی جوان و در سنین باروری هستند. (۲) این واقعیت که با مکانیکی شدن کشاورزی تعداد هر چه بیشتری از روستاییان از روستاهای خود بیرون رانده می شوند. (۳) آرزویی که بسیاری از مردم در یافتن کار در شهرها دارند. این موقعیت، مسائل زیادی برای شهرهای کشورهای جهان در بردارد. باید توجه داشت حتی پیش از صنعتی شدن، ملل غربی از ثروتمندترین کشورهای جهان شمرده می شدند. در حالی که بر عکس، اکثر کشورهای در حال توسعه با هر معیاری که سنجیده شوند، کشورهای فقیر بحساب می آیند. امروز در همان حال که کشورهای رو به توسعه تلاش به صنعتی کردن خود دارند و تعداد هر چه بیش از پیش از مردمان آنها به شهرها سرازیر می شوند، این کشورها ناچار هستند به رقابت با اقتصاد های بسیار پیشرفته غربی تن در دهند. تامین معاش، مسکن و کار برای همه این مردم کاری تقریباً غیر ممکن است این کشورها تقریباً با کمبودهای همگانی روبرو هستند: کمبود سرمایه، زیرساختها، نیروی کار ماهر و پایه های صنعتی. در دوران صنعتی شدن اروپا، کارآفرینان و بازرگانان خصوصی بودند که بسیاری از این نیازها را تامین می کردند در حالی که در کشورهای جهان سوم تامین این موارد کاملاً خارج از حد توانایی افراد و شرکت های بخش خصوصی است. برخلاف غرب، رشد در شهرهای کشورهای در حال توسعه نتیجه رشد بخش خصوصی نبوده است. شهرهای جهان سوم به این دلیل رشد می کنند که روستائیان آنها را به مثابه تنها امید خود در نظر می گیرند. به همان میزان که کشاورزی مکانیزه شده و نیاز به نیروی کار انسانی در آن کاهش می یابد، کارگران زراعی بیشتری نیز بیکار می شوند. بنابراین «موتور رشد» برای شهرهای جهان در حال توسعه کاملاً با جهان غرب متفاوت است. آنچه روستائیان را جذب می کند نه امکانات شهری، بلکه نبود امکانات کامل روستایی است (فکوهی، ۱۳۸۶، ۲۲۰)

حاشیه نشینی به عنوان چالشی فراروی توسعه پایدار شهری:

امروزه پدیده شهری کره زمین را تسخیر کرده است. توسعه فیزیکی شتابان و نامتعادل شهرها، پیامدهای نامطلوب اقتصادی، اجتماعی و کالبدی داشته است. یکی از آثار و پیامدهای توسعه فیزیکی ناموزون و نامتعادل شهری، حاشیه نشینی و اسکان غیررسمی است. (نقدی، ۱۳۸۵، ۲۱۸) حاشیه نشینی یکی از پاشنه آشیل های توسعه پایدار شهری تلقی می شود، بر اساس مصوبات برنامه توسعه هزاره سازمان ملل بایستی تا سال ۲۰۱۵ میلادی دست کم ۱۰۰ میلیون زاغه نشین از امکانات بهداشت، مسکن و فرصتهای نوین آموزش برخوردار شوند.

از عوامل عمده ایجاد ناپایداری در مناسبات شهری به ویژه در کشورهای در حال توسعه، گونه ای شهرنشینی با مشکلات حاد موسوم به اسکان غیررسمی است که بنا به مشاهدات جهانی در حال گسترش فزاینده است. این گونه سکونتگاهها هر چند جلوه ای از فقر را نمایان می سازد، بازتاب کاستیها و نارساییهای دولت و بازار رسمی نیز محسوب می شود.

اسکان غیر رسمی به سبب ایجاد فقر و گسترش آن و نیز به مخاطره انداختن محیط زیست و تحمیل هزینه های سنگین برای حل مشکلات، تهدیدی جدی برای پایداری و ساماندهی جامعه شهری تلقی شده به گونه ای که نیاز جدی به اتخاذ تدابیر ویژه ای برای ساماندهی وضعیت کنونی و جلوگیری از گسترش آن در آینده بایستی در دستور کار مدیران و دولتمردان قرار بگیرد.

بنابر این شهر و شهرنشینی در این کشورها با بروز و ظهور مشکلاتی چون بی مسکنی و بدمسکنی، معضل حاشیه نشینی و رشد زاغه ها و سکونتگاههای غیررسمی، چاشمهای زیست محیطی، عدم دسترسی به آب آشامیدنی سالم و بهداشتی، معضل دفع زباله و عدم بازیافت آن، مشکلات ترافیکی و آمد و شد، گسترش آسیبها و انحرافات اجتماعی، گسترش آسیبهای روانی و شخصیتی، مشکل توزیع عادلانه تر امکانات و خدمات شهری مورد نیاز شهروندان، مسئله تامین کار و در آمد برای همه آحاد شهروندان، انواع نارضایتیهای جمعی و ظهر پدیده وندالیسم و احساس عدم تعلق و بیگانگی با شهر همراه بوده است (نقدی، ۱۳۸۲، ۲).

نتایج:

- ۱- مشکلات محیط زیست شهری بیشتر نتیجه مدیریت ضعیف می باشند. پس نه تنها با اعمال مدیریت ضعیف در سطح حکومت محلی یا شرکت های محلی عمل می کنند بلکه در سیستم های ضعیف حکومتی در مقیاس ملی و منطقه ای منعکس می شوند و اشکال حکومت محلی با اختیارات محلی در تشخیص و شناسایی مشکلات آنها ناکافی هستند. این موارد شاید جهت حل چالش های توسعه پایدار شهری اساسی و ضروری تر باشند.
- ۲- پایداری شهری نیازمند پیوستگی و ارتباط با پایداری روستایی است. همچنین اندازه پایداری یک شهر نیازمند در نظر گرفتن آن با دیگر شهر هاست.
- ۳- بالا بردن آگاهی جامعه در موضوعات زیست محیطی، تاثیرات و خطاهای زیست محیطی را بیشتر شناسایی می کند و شبکه های شهر پایدار باید با ایده ها و نگرش های عملی قابل قبول ایجاد شود.
- ۴- توسعه اقتصادی کشورهای ثروتمند علت اصلی مسائل و معضلات زیست محیطی و آلودگی های جهانی است. بنابراین کشورهای مزبور باید به عنوان یک ضرورت در تامین هزینه های پاکسازی و سالم سازی ها سهم اصلی را بر عهده گیرند.
- ۵- هر شهر، کلان شهر و منطقه شهری، نیاز به تدوین استراتژی محلی خود برای توسعه پایدار دارد. این استراتژی باید پاسخگوی شرایط زیست محیطی، سیستم های اقتصادی، اجتماعی و سازمان مدیریت شهری خود باشند.
- ۶- در بحث پایداری، استفاده از تکنولوژی پاک و فن آوری های مربوط به آن اهمیتی آشکار دارد. کشورهای در حال توسعه بر این استدلال اندکه انتقال تکنولوژی متناسب با محیط زیست اگر بدون هزینه و یا با هزینه کاهش یافته نباشد کشورهای در حال توسعه ناگزیر به استفاده از تکنولوژی زیان آور خواهد بود.
- ۷- انتقال تجارب، مهارت ها، دانش فنی و وسایل لازم برای حفاظت محیط زیست از جمله مهمترین ضرورتها است.
- ۸- کشورهای در حال توسعه از نظر توسعه پایدار شهری نیازمند استراتژیهای مدیریت و تغییر در کلیه سازمانها می باشند.

منابع و مأخذ:

- ۱- ازکیا، مصطفی (۱۳۸۰)، جامعه شناسی توسعه، موسسه کلمه، تهران.
- ۲- افتخاری، رکن الدین (۱۳۷۷)، ارزیابی طرحهای یکپارچه سازی اراضی کشاورزی، فصلنامه مدرس، دوره دوم، شماره ۸.
- ۳- بحرینی، سید حسین؛ (۱۳۸۱) «پروژه شهرهای سالم سازمان بهداشت جهانی و...»، مجله محیط شناسی، شماره ۱۷، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۴- ترنر، تام (۱۳۷۶)، شهر همچون چشمانداز، ترجمه فرشاد نوریان، شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، تهران.
- ۵- حسین زاده دلیر، کریم (۱۳۸۰)، برنامه ریزی ناحیه ای، انتشارات سمت، تهران.
- ۶- زیاری، کرامت اله (۱۳۷۸)، برنامه ریزی شهرهای جدید، انتشارات سمت، تهران.
- ۷- فکوهی، ناصر (۱۳۸۳)، انسان شناسی شهر، تهران، نشر نی.
- ۸- ملکی، سعید (۱۳۸۲)، «شهر پایدار و توسعه پایدار شهری»، مجله مسکن و انقلاب، شماره ۱۰۲.
- ۹- موحّد، علی؛ (۱۳۷۹) «توسعه پایدار شهری»، ماهنامه مسکن و انقلاب، شماره ۹۰.
- ۱۰- نقدی، اسدا.. (۱۳۸۲)، درآمدی بر جامعه شناسی شهری، انسان و شهر، همدان، انتشارات فن آوران.
- 26-Campbell, s. (1996). sustainable development, concept value and practice, third world planning review.
- 27-Elkin, T.Mclaren,d.and Hillman,m. (1994). reviving the city towards sustainable urbab development,London.
- 28-Maclaren,v.(1996). urbab sustainability reporting journal of the American Planning Associatio.